

A TISZA NEVÉNEK TÖRTÉNETE A HONFOGLALÁSIG¹

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

A dolgok és azok nevei elválaszthatatlanul egybetartoznak az emberi tudatban és a tudatos ember formálta történelemben. Városunk számára a Tisza, ill. annak neve kettős jelentőségű. Először is Szeged a legnagyobb Tisza menti település. Másodszor a legrégibb Szeged elődjének tekinthető lakott hely, amelyet név szerint ismerünk, *Partiskon* elnevezését éppen a Tiszáról kaphatta.

A Tisza neve a forrásokban²

Hogy milyen névvel illethették folyónkat a csiszolatlan kőeszközöket használó régibb kőkor emberei (pl. azok, akiknek szerszámaikat a szegedi Óthalom mélyén találjuk), a neolitikus csiszolt kőeszközöket készítő Körös-kultúrának, Tisza-kultúrának a népei (pl. azok, akik Kopáncsot, Kőkenydombot az i. e. III. évezredben lakták), a rézkori péczeli és

¹ Ha minden újdonságot, ami 1954—1958 közt megjelent és a Tisza nevének régi történetével kapcsolatos, nem is érhettem el, s ha felfogásom lényegében nem is változott az utolsó négy évben, mindenesetre 1954-ben publikált tanulmányom (*The Name of the River Tisza: Acta Antiqua II, 77—115*) tudományos apparátusát nem egy ponton korszerűsítve adhatom ebben az írásban. Ehhez jön még, hogy korábbi cikkemben a forrásszövegekkel kapcsolatos filológiai és történeti tévedések polemikus megbeszélésének juttattam a legnagyobb teret, amin nincs ugyan mit megbánnom: egyszer le kellett számolni azzal a teméntelen pontatlansággal, ténybeli tévedéssel, amely mindig újra zsákutcába vitte a kutatást; mégis jól jön, hogy ebben az írásban pozitív (nem polemikus) mondanivalómat áttekinthetőbben adhatom a szövegkritikai és interpretációs vita rövidebbre fogásával. Az áttekinthetőséget növeli az is, hogy míg a külföldnek szánt cikkben a csak magyarul megjelent szakirodalom néha bizony kicsit hosszadalmas ismertetése elől sem térhettem ki, hiszen a külföldi olvasónál magyar nyelvtudást nem tételezhettem fel, addig itt beérhetem a hazai munkákra történő rövid utalással is. Végül korábbi közleményem angol nyelve miatt nem számíthatott a szakemberek szűkebb körén túl hazánk helynevei iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönségre; ebben az írásban most megkísérelhetem a lehetőséghez képest szélesebb körök számára is hozzáférhetően előadni a Tisza nevével kapcsolatos megállapításaimat. — Ezek azok az okok, amelyek a jelen tanulmány közreadását indokolják, bár az csak néhány ponton tartalmaz többet angol elődjénél s a forráshelyekkel kapcsolatos kérdések megbeszélése teljesebb az *Acta Antiqua*-beli cikkben.

² Az é fejezetben foglaltak jó részéhez a *Magyar Nyelv L (1954) 105—108* lapjai („A Tisza legrégibb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések”) magyarul is megadják a dokumentációt. Ezért itt csak az idézett helyen egyáltalán nem szereplő tényekhez adom a forráshelyeket, ill. az irodalmat.

bodrogkeresztúri kultúrák hordozói (pl. azok, akiknek emlékei Bodzásparton, meg Algyőn kerültek elő), s végül bronzkori elődeink (pl. azok, akiknek csontjai a szőregi sírmezőben pihentek),³ erről emlék nem maradt. A Tisza partján élő ősök szava rég elnémult, s írásuk nem volt, ami a szót megörökíthette volna; azok az emberek meg, akik akkoriban már tudtak írni a Nilus, a Tigris és az Eufratesz völgyében és környékén, messzebb estek a Tiszától, sem hogy annak híre-neve feljegyzéseikbe kerülhetett volna.

A legrégibb *Tisza-elnevezések*. A helyzet akkor változott meg, midőn a görög nép is a civilizáció fejlődési fokára emelkedett s gyarmatosítani kezdett; a Fekete-tenger nyugati és északi partjain kifejlődő helylén városokban a kereskedők földrajzi horizontjának szélén ekkor tűnt fel Erdély és Kelet-Magyarország is. A tudásszomjtól hajtva messzi földeket beutazó HERODOTOS, a „történetírás atyja” így hallhatott a dél-oroszországi görög városokban jártakor arról, hogy az agathyrsosok aranyban gazdag földjén keresztül egy *Maris* nevű folyó folyik a Dunába. Ez a híradás mutatja, hogy a Tisza alsó folyását (a Maros-torkolattól a Tisza-torkolatig) a Maroshoz tartozónak tekintették az i. e. V. századi agathyrsosok s nyomukban a görögök is. S az elképzelés, hogy a Maros a Duna közvetlen mellékfolyója, még akkor sem mindjárt kopott ki az antik földrajzból, midőn a Tiszát, mint önálló folyót is megismerték már. Legalább is STRABON 18—19 táján az akkor ismert földet leíró nagy művében mind a *Marisost*, mind a *Parisost* (vagy *Part[h]isost*), azaz a Marost is, a Tiszát is egyenesen a Dunába torkoló folyónak mondja.

Akadtak modern kutatók, akik feltételezték, hogy a *Parisos* névforma vagy az illírben megfigyelhető $m \sim p$ hangváltozással létrejött mellékalak^{3a} vagy másolási hiba a STRABON-kéziratokban s azt egyszerűen *Marisosra* kell javítani. Ámde az, amit STRABON a *Parisos*ról elmond, arra látszik mutatni, hogy nála a Tiszának a Maros-torkolattól északra eső szakaszáról lehet szó s ez semmiképpen sem viselhette a Maros *Marisos* nevét. STRABON szerint ugyanis a dákok, Erdély és a Tiszántúl lakói a *Parisoson* átkelve kelta törzsek, elsősorban bojok hatalmát törték meg az i. e. I. század derekán Burebista királyuk idején. A boj település centrumát pedig pénzleletek s e népnek tulajdonítható keramikai emlékek elhelyezkedése alapján a Pozsony—Budapest közötti Duna környékére kell lokalizálni,⁴ ahova a Tisza felsőbb szakaszán

³ Vö. Banner J., Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. I., Hódmezővásárhely 1940; Zalotay E., Csongrád vármegye őskori települése: Dolgozatok 1932, 49—102 (térképpel); Foltiny I., A szőregi bronzkori temető: Dolgozatok 1941, 1—67.

^{3a} A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier I.: Wörterbuch der illyrischen Sprachreste (Österreichische Akad. d. Wissensch., Philos.-hist. Kl., Schriften d. Balkankommission, Linguist. Abt., XV.), Wien 1957, 258 Strabon *Parisos* folyónevét egyszerűen a *Marisos* változataként kezeli, s mindkét nevet az óillír szókincs részének tekinti; utal ebben az összefüggésben a *Parsium* folyónévre (Ravennas Geogr. IV 19).

⁴ Éremleletek: R. Paulsen, Die Münzprägung der Boier (Wien 1933) anyaga alapján K. Pink: Wiener Prähistor. Zeitschr. 23 (1936) 4 és 24 (1937) 73. — Vörös-

átkelve hatolhattak be a dákok. — A *Parisos* névalakot így legfeljebb olyan értelemben tekinthetjük esetleg romlottnak, hogy benne a legrégibb források többségében fellelhető *Par-* szókezdet után a *t(h)* más-salhangzó kiesett: a romlatlan forma *Part(h)isos* lett volna.

I. u. 20—50 táján a steppe egyik nyugatra vándorolt nomád népe, a szarmata jazigoké veszi birtokba az Alföldet, viasszaszorítva a dákokat. A 70-es években enciklopédia-szerű művében az idősebb PLINIUS (aki Pompeii lávahalálánál vesztette életét) megemlékezik erről az eseményről s folyónkat *Pathissus* néven említi.

151-et követően PTOLEMAIOS alexandriai tudós geográfiai művében hosszúsági és szélességi fokok segítségével az áttelepült jazigok (*Iazyges Metanastai*) városainak a földrajzi helyét adja meg, köztük egy olyanét is, amely a mai Szeged tájára lokalizálható. Ez *Partiskon*, Szeged legrégibb név szerint ismert elődje, amelynek elnevezését joggal tekintjük általában a mellette elfutó folyó nevével kapcsolatosnak. — PTOLEMAIOS különben Dacia és az áttelepült jazigok határáként a *Tibiskos* folyót említi. Ez a név maga kétségtelenül a Tibiscum városa⁵ mellett elfolyó Temesnek az ókori neve ugyan; mégis lehetséges, hogy valójában a Tisza volt az a folyó, amelyet PTOLEMAIOS határfolyónak tudott, csak ennek nevét tévesen a Temes *Tibiskos* elnevezésével cserélte össze. (PTOLEMAIOS e feltételezhető tévedése Mátyás király udvarának humanistáinál támadt fel újra, akiknek az írásai nyomán hosszabb ideig Tibiscus a Tisza neve a magyarországi latinságban.)

358-ban II. Constantius császár csapatai a Tisza torkolatvidékén folytatnak hadműveleteket az uraik elűzésével szolgáorból szabadult Sarmatae Limigantes ellen. AMMIANUS MARCELLINUS, a 380-as években író híres történész a harcok elbeszélésében *Parthiscus* néven említi a Tiszát.

A *Tisza neve az V—VII. századi szövegekben és azok kivonataiban*. A gót IORDANES népe történetét tárgyaló (s ehhez CASSIODORUS forrásul használó) írásában, amelyet 551-ben adott ki, a gepida föld északi, ill. nyugati folyójaként a *Tisiat* említi. Ugyanezen a néven idézi IORDANES ama három hajózható folyó egyikét is, amelyeken PRISKOS rétor (448-ban vagy 449-ben) saját elbeszélése szerint a Dunától északra járva átkelt az Attila szállására tartó bizánci követség tagjaként. PRISKOS történelmét 472 után adta ki; a mindössze félévszázaddal később író CASSIODORUS tehát annak még megbízható másolatát olvashatta; nem így BIBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN császár (945—959) kivonatosai közel félévezred után, amikor az uncialis írású kő-

fehér agyagedények: Hunyady I., Kelták a Kárpátmedencében, Bp. 1944, 147 és Alföldi A.: Budapest története I. Budapest az ókorban, Bp. 1942, 143 k. — Újabban J. Fitz (Herkunft und Ethnikum der Eravisker: Acta Ant. Acad. Scient. Hung. VI. 1958, 395—405) a Dunakönyök táján jelentkező vörös-fehér kelta keramika eredetét másképpen ítéli ugyan meg, mint Alföldiek; de abban, hogy a bojok hatalmának centruma a Kisalföld környékén lehetett, ő sem látszik kételkedni.

⁵ CIL III 1343, 1550, 1556, 7962, 7997, vö. VIII. 9368; Tab. Peut.: Tivisco, Geogr. Rav. IV 14: Tibis, Tiviscum, Tema; Ptol. geogr. III 8, 9—10: *Tibiskon*, *Tiriskon*.

dexekben a görög *gamma* és *sigma* betűk alakja különben is könnyen összetéveszthető volt.⁶ Ezért PRISKOS hun földi követségjárási beszámolójának kivonatában a *Tigas* névformát romlottnak kell tekinteni s a IORDANES-féle PRISKOS-idézés alapján *Tisasra* kell javítani.⁷ — IORDANESTŐL átvette folyónk *Tisia* elnevezését az az ismeretlen szerzőtől való VII—IX. századi földrajzi kompiláció is, amelyet GEOGRAPHUS RAVENNAS címen idéz a szakirodalom.

600-ban (vagy 601-ben) a Tisza-vidék új urai, a hatalmas Baján kagán avarjai ellen vonultak a bizánci csapatok. A hadműveleteket Heraklios császár idején (610—641) THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES bizánci tisztviselő írta le történeti munkájában. Nála a Tisza neve *Tissos*. Ugyanez a névalak olvasható a THEOPHYLAKTOST a 810-es évek első felében kivonatoló HITVALLÓ THEOPHANES krónikájában is; THEOPHANES e helyét 873—5-ben latinra fordította ANASTASIUS pápai könyvtáros (Bibliothecarius) történelmi kompilációjában, ahol a folyónév tárgyesete a hybrid, ill. romlott *Tisso* formát mutatja a kézirati hagyományban.

A VIII—X. századi névalakok. A Baján alapította avar hatalom Nagy Károly frank birodalmának csapásai alatt omlott össze; Károly győztes seregei 796-ban a Tiszán is átkeltek, amiről az egyik frank évkönyv, az úgynevezett EINHARD-féle *annales* emlékezik meg; itt a Tisza neve *Tiza*. Az egykorú feljegyzésekre épült évkönyvből vette anyagát az a szász költő, POETA SAXO, aki 887—891 körül verses életrajzot írt Nagy Károlyról; versének kéziratában a Tisza nevének tárgyesete *Tizan*, ami alighanem elírás (vagy szövegromlás) *Tizam* helyett.

Aquileia partriarchája, PAULINUS gyász költeményt írt Hericus híres frank vezér 799. évi halálakor; ebben a folyókat, köztük a Tiszát is az elhunyt siratására szólítja fel a költő. Folyónk neve itt *Tissa*.

A IX. század első évtizedeiben az egykori avar birodalom keleti felében a dunai bolgár állam érezteti befolyását; a bolgárok és a frankok közt összeütközésekre kerül sor. Bizonynal ezeknek az eseményeknek a kapcsán történt, hogy Onegavon bolgár vitéz a Tiszába veszett, mire Omurtag kán (814—831?) görög feliratos sírkövet állíttatott emlékére. A feliraton a Tisza neve *THΣΑ*, a görög *η* kiejtése természetesen *i*-nek hangzott ez időben.

BIBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN császár a birodalom kormányzásáról 951—2 táján írt művében a Turkiának nevezett Magyarország népéről és földjéről is elmondja azt, amit fiának, a trónörökösnek a bizánci politika helyes irányítása érdekében tudnia illik. Az ekkor már félévszázada mai hazájába költözött magyarság folyói közt említi a Tiszát is *Titza* néven.⁸

⁶ J. Harmatta: N. Fettich, A szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet, Bp. 1953, 9.

⁷ Már csak ezért sincs helye olyan okoskodásnak, hogy Priskos egyáltalán át sem kelt a Tiszán, mert Attila szállása a Tiszától keletre volt (vö. a kérdésre Szász B., A hunok története, Bp. 1943, 255. kk. bőséges, persze nem mindig pontos irodalomösszeállítását). Ha a Tiszától keletre s nem a Duna—Tisza közén lett volna a fátlan, kőnélküli síkság, ahol Attila szállását fölütötte, akkor Onegasios nevű főembere nem Pannóniából hozatta volna a fürdőépítéshez szükséges követ, miként ezt Priskos elbeszéli!

A Tisza nevének eredete és fejlődése az eddigi szakirodalom szerint

A folyónév eredetére vonatkozó vélemények. KATONA I. szerint⁹ a honfoglaló magyarok kelta nyelvű lakosságot találtak volna a Tisza mellett s ezeknek a nyelvében az időnként nekivaduló, máskor csendes Tiszát az a *tith* szó jelölte volna, melynek régi angol és skandináv származéka „gyakorta mohó és vad” jelentést is mutat. E dilettantizmustól csepegő, tudományos megalapozottságnak még látszatával sem bíró nézetet felesleges cáfolni!

A. HOLDER¹⁰ kilenc *Tis-* (és néhány *Dis-*, *Diz-*) kezdetű tulajdonnevet sorol az ókelta eredetű szavak közé, s ezen az alapon jogosultnak tartja a Tisza *Tisia* elnevezését is kelta származásának tekinteni (hiszen, mint láttuk, az i. e. I. század derekáig, midőn a dákok expanziója nyugat felé megindult, a kelta bójok országa a Tiszáig ért és folyónk torkolatvidékét STRABON idején is a kelta skordiskosok lakták). Ámde a HOLDERTől ókelta eredetűnek deklarált nevek jelentése ismeretlen; közülük egyetlen egyről sem állapítható meg, hogy folyót vagy más vizet jelölt volna; s végül kelta eredetük ténye sem áll kétségen felül,¹¹ mert ugyan mi garancia pl. arra, hogy a tősgyökeres latin *Fulvia* és *Optatus* mellett olvasható *Tis*... szótag valóban kelta eredetű név eleje egy pataviumi feliraton?

Ama kutatók, akik a Tisza nevét szláv eredetűnek mondják, elsősorban azzal érvelnek, hogy a legrégibb Tisza-elnevezések *Pa*-kezdetűek nem egyéb, mint a szláv *po praepositio*, vagy a szláv összetett szavak első feleként ismert *pa-* előtag.¹² Nem veszik észre, hogy a négy legrégibb Tiszával kapcsolatos elnevezés közül háromban (STRABON, PTOLEMAIOS, AMMIANUS) a kézirati hagyomány *Par-* szókezdetet ad s csupán egyetlen esetben *Pa-* a név eleje, ami tehát vagy PLINIUS pontatlan írását, vagy szövegének másolók kezén bekövetkezett romlását tükrözi, de nyelvészeti

⁸ A szakirodalom a felsorolt névalakok mellett azoknak a kéziratos hagyományban szereplő variánsait, megindokolt vagy indokolás nélküli emendációit, sajtóhibából vagy elírásból keletkezett torzulásait is emlegeti. — Tévesnek látszó szöveginterpretációval vonatkoztatták a Tiszára a következő névformákat: *Tibisis*, *Karpis* (Herodotos: vö. *Cirpi* ??; *Itinerarium Antonin.*: Pichler, *Austria Romana*, Leipzig 1902–1904, 197); *Tiphesas*, *Drekon* ~ *Drenkon* (*Priskos*; vö. *Tibisia*, *Dricca* ~ *Drica*: *Iordanes*, *Geographus Ravennas*, *Hesychios* ??); *Cusus* (*Tacitus*); *Titius* ? (*Florus*, vö. Pichler, id. h.); *Flutausis* = *flu(vius)* *Tausis* (*Iordanes*; vö. *Flautasis*: *Geographus Ravennas*); *Tisianus* (*Iord.*); *TOYTZA* (egy másik *Omurtag*-féle feliraton); *Ticinus* (*Widukind*). — CIL III 90* a *Tibissus* folyónévvel hamsítvány. — Melich J. *Jirecekre* (*Sitzungsber. Akad. Wien, Phil.-hist. Classe*, Bd. CXXXVI/1 S. 94) hivatkozva egy VIII–IX. századi *Tisa* névformát is említ, amelynek azonban nincs nyoma a forrásokban.

⁹ Katona I., *Kelta maradvány-szavak a magyar nyelvben*, Bp. 1926, 37 k.

¹⁰ A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, Leipzig 1899–1907, I 1286 kk., 1295, II 1856.

¹¹ Holder módszerének megbízhatatlanságára rámutat pl. H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925, 8.

¹² H. Kiepert, *Formae Orbis Antiqui XVII*, *Illyricum et Thracia*, Text, Berlin 1894, 4; P. J. Šafarik, *Slowanské starožitnosti*, Praha 1837, 207, 408; L. Niederle, *Slovanské starožitnosti*, Praha 1902–1919, II 158 k. (vö. J. Melich: *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* I, 1923, 211 k.); M. Fluss: *Pauly-Wissowa, RE VI a 1469* (s. v. *Tisia*); Pichler, id. m. 197; Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, Bukarest 1933, 401 k.

következtetések alapjául venni hiba, mert a valóban használatos névkezelést szemmel láthatóan *Par-* volt.

A szláv eredeztetés hívei ezenkívül a szlávban *tisъ* elnevezésű tiszafára (*taxus baccata*) utalnak,¹³ mint amely növényfajta a Tisza mentén is tenyészett s amelyből számos szláv földrajzi név származik.¹⁴ Utalnak arra is,¹⁵ hogy a Tiszával rokon vagy éppen azonos hangalakú víz-elnevezések olyan területen elszórva jelentkeznek,¹⁶ amelynek közös helynévadóiként csak szlávok jöhetnek számításba. — Ezeknek az okoskodásoknak a nyelvészeti hibája, hogy az a helynévanyag, amelyet analógia-ként felhasználnak, legjobb esetben is mintegy évezreddel STRABON utáni (ha nem még későbbi) forrásokból vett földrajzi neveket tartalmaz. Ha viszont a növény és az állítólag róla elkeresztelt folyó nevét már időszámításunk kezdetekor a *tis-* szótag jellemezte volna a szlávban, akkor az ósszláv nyelv hangfejlődési törvénye szerint ez a hangalak módosult volna,¹⁷ s csupán átalakult leszármazottja lehetne fellelhető a későbbi szláv nyelvekben (kezdvé a IX. századi óegyházi szlávon).¹⁸

Folyóink nevének szlávból való megfejtése ellen szól különben az a körülmény is, hogy semmi elfogadható bizonyítéka annak, mintha időszámításunk kezdetén a Kárpátok gerincétől délre szlávok éltek volna s így az antik világ egy, az ő nyelvükből eredő Tisza-elnevezést ismerhett volna meg. A legkorábbi földrajzi nevek, amelyek — különben teljesen ingatag és valószínűtlen! — szláv etimológiai kísérletekre módot adtak,¹⁹ csak a hat évtizeddel STRABON után író PLINIUSnál bukkannak fel a Kárpátoktól délre eső terület helynévanyagában. A kiadós császárkori kútfőkben egyetlen nép sem szerepel, amely biztosan a Kárpátoktól délre lokalizálható s ugyanakkor bizonyosan szlávnak tekinthető volna.²⁰

¹³ Niederle, id. h.

¹⁴ F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen...* Leipzig 1927, 200, 329; vö. A. Petrov, *Karpatoruské pomístní názvy z pol. XIX. a z poč. XX. st.*, Praha 1929, 126, 190.

¹⁵ Drăganu, id. h.

¹⁶ *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, Pest 1860—1874, I 116, 123, II 4, VI 67, 70; Petrov, id. m. I, 8, 10, 16, 25, 34, 36, 78, 82; G. I. Lahovari—C. I. Brătianu—G. G. Tocilescu, *Marele Dicționar Geografic al României*, București 1898—1902, V 601 k.; Lipszky, *Repertorium locorum obiectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae...* Buda 1808, II 148; Lenk, *Siebenbürgens geographisch... und orographisches Lexicon*, Wien 1839, IV 260; Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza...*, Budapest 1890—1913, V 142.

¹⁷ W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, Göttingen 1906—1908, I 349—364, főleg 352—355, vö. II 111.

¹⁸ A megfogható szláv fanévre vö. Miklosich, *Lexicon Palaeoslov.-gr.-lat. emendatum*, Vindobonae 1862—1865, 990; Miklosich, *Die slavischen Elemente im Magyarischen...* eingeleitet v. L. Wagner, Wien und Teschen 1884, 119; Kniezsa I., *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I*, Bp. 1955, 524.

¹⁹ L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave I*, Paris 1923, 42—59; Kniezsa I.: *A magyarság és a szlávok*, szerk. Székfü Gy., Bp. 1942, 1 kk.; K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde II*², Berlin 1906, 378 k.; R. Trautmann, *Die slavischen Völker und Sprachen*, Leipzig 1948, 22 k., stb.

²⁰ A Venadi Sarmatae lokalizációja a Tabula Peutingerianan teljesen bizonytalan s különben is ez a forrás jelenlegi formájában legalább három századdal Strabon utáni. — Hogy a Buri népe szláv lett volna (K. Jazdżewski, *Atlas to the*

A régészet sem ismer olyan leleteket a császárkori Kárpátmedence területéről, amelyek félreérthetetlenül szlávok hagyatékának bizonyultak volna. Nem csoda tehát, ha az időszámításunk kezdetekor a Kárpátoktól északra a Középső- és Felső-Dnyeperig és a Pripeten túlig elhelyezkedő szlávok déli terjeszkedésének kezdetét a hazai, de jórészt a külföldi szakirodalom is az V—VI. századokra szokta datálni.²¹

MÜLLENHOFF és MELICH a trák nyelvű dákságra gondolnak, mint a Tisza névadójára.²² Ezt azonban kellő bizonyítás nélkül egészében apodiktikusan teszik s ráadásul, akár a szláv etimológia hívei, a régi névalakokban hibásan *Pa-* szókezdettel számolnak a valóságos *Par-* helyett. — TOMASCHEK²³ ugyancsak trák eredetűnek tartja a Tisza legrégibb elnevezéseit, de a *Pa-* kezdetű alakokat elszigeteli a *Par-* kezdetűektől; az előbbiekre a „pate- 'sich ausbreiten'?", az utóbbiakra a „Furth, Uebergang' zd. peretu” szófejtést adja. Eljárása elfogadhatatlan. Arra a feltevésre épül ugyanis egyfelől, hogy a STRABON-kéziratok *Parisos* nevében az *r* betű hibás, *t(h)*-ra javítandó. A valóság ezzel szemben az, hogy a *Parthiscus* (AMMIANUS), *Partiskon* (PTOLEMAIOS) nevek tanúsága szerint az *r* hang a straboni *Parisos* szóban semmiképpen sem tekinthető hibásnak s így a nevet az *r* meghagyásával legfeljebb *Part(h)isosra* javíthatjuk. Másfelől egy iráni etymon (*peretu*) miért bizonyítana trák származás mellett? A trák névfejtés mai hívei, mint RUSSU és DETSCHEW újabb érvek felsorakoztatása nélkül csatlakoznak MELICH ill. TOMASCHEK nézetéhez;^{23a} megállapításaik így külön megbeszélésre nem szorulnak.

PARVAN²⁴ a *Pa-* kezdetű névalakokra elfogadta TOMASCHEK „pate- 'sich ausbreiten'?” etimológiáját, de a trákból való származtatást nem. A *Par-* kezdetű névalakokhoz adódó iráni analógia alapján inkább szkíta, vagy hasonló raetiai tulajdonnevek alapján kelta eredetet lát valószínűnek.²⁵ — PARVAN, amennyiben *Pa-* szókezdettel számol, hibás adatra épít;

Prehistory of the Slavs, Lódz 1948, II 67 k.), ez több mint kétséges; tráknak többjoggal tekinthető (így pl. A. D. Dmitrev: Вестник древней истории 1949/I 81).

²¹ Molnár E., A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig, Bp. 1949, 98 k. Удадьцов, Происхождение славян, Москва (?) 1947 nyomán; П. Н. Третьяков, О происхождении славян: Вопросы истории 1953/XI 78 kk.; ugyanő, У истоков Руси: По следам древних культур. Москва 1953, 17 k.; П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, Москва 1952, 37; a feljebb 19 jegyzetben idézett munkák egy része, stb.

²² K. Müllenhoff, id. m. III (Berlin 1892) 163; Melich J., A honfoglaláskori Magyarország, Bp. 1925—1929, 66; ugyanő: Über den ungarischen Flussnamen Tisza „Teiss”: Streitberg-Festgabe, Leipzig 1924, 263.

²³ W. Tomaschek, Die alten Thraker II/2: Sitzungsberichte Akad. Wien, Phil.-hist. Classe CXXXI/1, 95.

^{23a} I. I. Russu, Nume de rîuri din vestul Daciei: Cercetari de lingvistică 2 (1957) 256, vö. 265. — D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste (Österreichische Akad. d. Wissensch., Philos.-hist. Kl., Schriften d. Balkankommission, Linguistische Abt., XIV.), Wien 1957, 350—351 csak az egyik Tomaschek-féle etimológiát teszi magáévá („Wz. pet- 'sich ausbreiten' im lat. patet, patulus”); a *Parthiscus*, *Partiskon* neveket egyszerű alakvariánsnak látszik tekinteni, amelyekhez nem ad külön etimológiát.

²⁴ V. Pârvan, Getica..., București 1926, 269 k.

²⁵ K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, 786, 798, etc.: Parthona hely-név Baktriában, Parteno, Parthanum Raetiában.

összezsengő tulajdonneveknek pedig olyan bizonyító értéket látszik tulajdonítani, amilyenekkel azok szórványos előfordulásuk miatt igazában fel nem ruházhatók.

M. BUDIMIR²⁶ abból a megfigyelésből kiindulva, hogy a Tisza görög-római irodalomban használatos elnevezései rendszeresen *-is(s)os*, *-is(s)us* végződésűek, ill. *-s(s)-* képzősek, a folyónevet azoknak a nagyszámú hasonló képzésű földrajzi neveknek a körébe utalta, amelyeket görög földön préhellén eredetűeknek tekint a nyelvtudomány.²⁷ BUDIMIR a rövid ideig divatos, azóta teljesen elejtett protoindogermán teória²⁸ alapján állt; egy olyan népességnek (protoindogermánok = a szalagdiszes kerámia kultúrájának hordozói) tulajdonította az *-s(s)-* képzős földrajzi neveket, köztük a Tiszáét is (**Pat(h)iss*, latinositva *Pathissus*), amely nép az i. e. III. évezredben már indoeurópaira emlékeztető nyelvi jelenségeket vitt a későbbi görög lakta területekre. Ezeket a protoindogermánokat a trák-illir népek elődeivel azonosította. Feltételezte aztán, hogy a szlávok, akik szerint a IV—V. század fordulója táján érkeztek a Tiszához, a név *Pa-* kezdőszótagját a maguk folyónévhez kapcsolva (*Posavina*, *Podunavac*) is használatos *pa/po* (< **pō*) praepositíójával azonosnak érezték s így, mint nem a tulajdonképpeni folyónévhez tartozót, elhagyták az elnevezésből (ezért szerepel a régibb *Pathissus*-féle alakok után az V. századi Priskosnál *Tisas*). — Ami a *Pa-* szókezdetre épülő következtetést illeti, ez elhibázott, mert (mint bizonyítottuk) valójában *Par-* kezdőszótaggal kell számolni a régi névformákban. Ami a Tisza nevének a „préhellén” földrajzi nevek sorába utalását illeti, ennek leghatározottabban ellene mond a következő megfigyelés. A Tisza-vidéken akad több olyan vízrajzi név, amely „préhellén” jellegű (*Tibisis* ~ ? *Tibiskos* ~ *Tiphesas* ~ *Tibisia* ~ *Timeses*; *Maris[os]* ~ *Mariaisia* ~ *Moreses*; *Gresia* ~ *Grisia* ~ *Krisos*),²⁹ ezek azonban egytől egyig magyar *-s* végű szóként kerültek őseink nyelvébe (Temes; Maros; Körös < ómagyar *Kris!*).³⁰ A Tisza ettől tökéletesen eltérő magyar szóvégződésbe torkolló névfejlődése nem igen magyarázható egyébbel, mint azzal, hogy a görögösített, ill. latinositott Tisza-nevek mutattak csak hasonlóságot a többi környékbeli *-s(s)-* képzős folyónévvel, de az igazi (görögösítés, ill. latinosítás nélküli) névformák, amelyek a Tisza vidéki barbárok nyelvében éltek, eltérő képzésűek voltak egyfelől a Tisza, másfelől a többi jelzett folyó esetében.

²⁶ М. Будимир. Pathissus — ТИСА: Гласник историског друштва у Новом Саду II (1929) 1—15.

²⁷ C. Pauli, Altitalische Forschungen II/1, Leipzig 1886, 43 kk.; Fick, Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands, Göttingen 1905; J. B. Haley: Amer. Journ. of Archeol. XXXII (1928), 141 kk., stb.

²⁸ P. Kretschmer: Glotta XIV (1925) 84 kk., 298 kk. XXVIII (1940) 231 kk. XXX (1943) 84 kk. ill. XXXII 161 kk., F. Schachermeyr: Pauly—Wissowa, RE XXII, 1534 kk. (Prähistorische Kulturen Griechendlands), stb.

²⁹ Herodotos, Strabon, Ptolemaios: Priskos, Iordanes, Geographus Ravennas és Biborbanszületett Konstantin írásai őrizték meg a felsorolt folyónévalakokat.

³⁰ Talán ide tartozik a Szamos (vö. CIL III 827 = 7633) és a Tömös (vö. Ptol. III 10, 12) neve is.

A folyónév fejlődésével kapcsolatos vélemények. Ami a névfejlődés menetét, a forrásokban egymást váltó névalakok összefüggését illeti, BUDIMIRNAK a helytelenül feltételezett *Pa-* kezdőszótag elesésére vonatkozó véleményét most cáfoltuk. Azonos hibában szenved TROMBETTI felfogása,³¹ aki egy átmeneti **Ptisia* (helyesebben **Ptissos*)³² névalak közbejöttének feltételezésével magyarázza a *Pa-* szókezdet eltűnését, holott valójában nem is *Pa-*, hanem *Par-* a kútfőkből kiolvasható régi kezdőszótag.

DICULESCU³³ a gót anyanyelvű IORDANES *Tisia* névalakjában helyesen ismeri fel a germánosítás nyomát, mert germánban a folyónevek (a görög-latintól eltérően) nőneműek³⁴ és igen gyakran *-ia* végződésűek; ³⁵ abban téved csak, hogy az ilyen elnevezés gótban nem *-jan-*, hanem *-jō-* tövű főnév lehetett.³⁶ — Nem fogadható el MELICH álláspontja, aki szerint az *-ia* képző egy (barbár nyelvben) *-a* végű név latinosítására szolgált volna IORDANESnél. Először is a példák, amelyeket az ilyen latinosításra MELICH felhoz, félévezreddel IORDANES utánaiak, a VI. század közepére tehát bizonyító értékkel nem bírnak. Másodszor IORDANES idején, bármennyire távol jártak is már a klasszikus aranykori nyelvhasználattól, a latin még élő nyelv volt s az élő nyelv-érzék a folyónevet csakis himnemű végződéssel latinosíthatta volna.

MELICH különben nemcsak a IORDANES-féle névalak keletkezését igyekszik megmagyarázni, hanem az egész névfejlődés megvilágítását megkísérli. Az ehhez összehordott impozáns nyelvészeti tényanyag rendkívül értékes szolgálatokat tesz minden további kutatásnak; kísérlete a maga teljességében mégis elhibázott. Ismertetését nyugodtan mellőzhetem, mert MELICH e tárgykörben mozgó munkái, egytől eltekintve, könnyen hozzáférhetőek a hazai olvasó számára³⁷ s megállapításainak elfogadható részét úgyis beledolgoztam saját névfejtésembe. Itt beérem a MELICH-féle névfejlődésmagyarázat néhány jelentősebb hiányosságának megmutatásával, ill. korrekciójával. — A legnagyobb baj, hogy MELICH a forrásokban lelt névalakok végződését veszi kiindulási alappul és pedig úgy, hogy ott, ahol ez *a priori* elképzeléseivel egyezik, a szövéget a Tisza menti barbárok nyelvéből változatlanul átvettnek nyilvánítja, ahol meg a szöveg nem támogatja kész elképzelését, hall-

³¹ Csak másodkézből ismerem: Trombetti, *Saggio di antica onomastica mediterranea*: *Archiv za arbansku strarinu*... III, 1926, 45 (a cikk újra lenyomva: *Studi Etruschi* XIII, 1939, 263—310, XIV, 1940, 183—260, XV, 1941, 323—367).

³² E. Polaschek: *Pauly—Wissowa*, RE XVIII/2 2163 (Pathissus).

³³ C. Diculescu, *Die Gepiden* I, Halle 1922, 91.

³⁴ J. Grimm, *Deutsche Grammatik* III... G. Roethe und E. Schröder, *Güterloh* 1890, 381 kk.; vö. még P. Kretschmer, *Geschlecht der Flussnamen*: *Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen*, København 1937.

³⁵ Müllenhoff, id. m. II²... M. Roediger, Berlin 1906, 210 kk. 215 k. 217; J. Hoops, *Reallex. der german. Altertumskunde*, Strassburg 1911—1919, I 56, 78, IV 422.

³⁶ W. Streitberg, *Gotisches Elementarbuch*⁶ 105, vö. F. Kluge, *Die Elemente des Gotischen*, Strassburg 1911, 64; Grimm, id. m. I... W. Scherer, *Güterloh* 1893, 514. k.

³⁷ Lásd feljebb 22. jegyz. Ezenkívül Melich J., *Tisza — Tüza*: *Magyar Nyelv* XIX (1923) 37 k.

gatólagosan görögösítést, ill. latinositást látszik feltételezni. A valóság az, hogy a VIII. század előtti névformák végződése egytől-egyig lehet latinosítás vagy görögösítés eredménye. — MELICH abból indul ki, hogy a III—IX. századi névalakokban az *i* hang mindig rövid; a valóság ezzel szemben az, hogy POETA SAXO hexameterében *Tizan* első szótagja egy spondeus második fele, tehát hosszú (éspedig valószínűleg *natura* és nem *positione*, mert a *z* nem látszik posítiót alkotni a szász költőnél). Hosszú a *Tissa* *i*-je PAULINUS AQUILEIENSIS hatos iambusában is. — MELICH felteszi, hogy ha a szlávok a magyar honfoglalás előtt vettek volna át egy *Tisa* hangalakú szót, úgy abban az *s* *ch*-vá, az *i* *ь*-vé alakult volna. Megfelelkeznek arról, amit pedig más összefüggésben saját maga állapít meg,³⁸ hogy az *i* utáni *s* > *ch* hangfejlődés a VI—VIII. században aligha volt már élő nyelvformáló erő a szlávban akkori szóátvételek tanúsága szerint, s a rövid *i* *ь*-vé fejlődése sem következett be viszonylag késői szókölcsönzések esetén; az antik Timac(h)us név pl. a szerbben *Timok* lett, az antik Siscia a horvátban *Sisak*.³⁹ — MELICH abból indul ki, hogy a trák-frig nyelvekben az *s* nominativus-végződés mellett az *o/u* hang is tovább élő indoeurópai örökség lehetett. Újabb kutatások fényénél e tétel igazsága kétségesse vált.⁴⁰ — MELICH törökös nyelvű bolgárokat tételez fel a 900 körüli Tiszántúlon. Valóságban legfeljebb elszlávosodott nyelvű bolgársággal számolhatni.⁴¹

Új megállapítások a Tisza nevére vonatkozóan

Az eddigi szófejtések hibás prémisszái. Az egész eddigi szakirodalommal szemben, úgy hisszük, sikerült igazolnunk két lényeges tényt. Az egyik, hogy STRABON szövegében a *Parisos* névalak emendációja esetén az *r* betű meghagyása nemcsak lehetséges, hanem feltétlenül szükséges is. A másik, hogy a legrégebbi *Tisza* elnevezések kezdete *Par-* volt és nem *Pa-*. — Ehhez járult annak megmutatása, hogy az eddigi névfejtési kísérletek egyike sem épült szilárd alapra: részben beérték többé-kevésbé apodiktikus kijelentésekkel, részben a számításba sem jövő *Pa-* szókezdet meglétéből indultak ki a legrégebbi névalakok megmagyarázásánál, részben pedig olyan nyelvészeti és történelmi megállapításokkal dolgoztak, amelyek vagy kimutathatóan hamisak, vagy legalább is minden valószínűséget nélkülöznek. — Biztos névfejtést mi sem adhatunk. Adhatunk azonban olyant, amelyik az eddigieknél nagyobb valószínűséggel bír, mert filológiai és történelmi prémisszái szilárdabbak.

A római császárkor görög-latin névformáiról. Két jelenség van, amely csakis a római császárkor idején jelentkezik a *Tisza*-elnevezések-

³⁸ Melich J., Szláv jövevényszavaink I/2, Bp. 1905, 62; ugyanő, Über slav. Flussnamen fremden Ursprungs: Zeitschr. f. slav. Philol. IX. 1932, 92.

³⁹ Moór E.: Bolgártörökök és szlávok..., Szeged 1930, 23. k.; ugyanő: Ungarische Jahrbücher VI (1927) 444.

⁴⁰ D. Detschew, Charakteristik der thrakischen Sprache, Sofia 1952, 92 kk.

⁴¹ Kniezsa I.: Ungarische Jahrbücher XXIII (1943) 192; Moór E. a 39. jegyzetben idézett helyeken.

ben. Az egyik a *Par-* szókezdet, a másik az *-sc-*, *-sk-* mássalhangzó-csoport.

A római hódítók a Tisza vidékét kelta nyelvű népektől lakott vidékeken keresztül közelítették meg.⁴² A Tiszával kapcsolatos földrajzi neveket így eleinte keltásított formában hallhatták, s az egyszer ilyen alakban megtanult elnevezések végleges polgárjogot nyerhettek a görög-római irodalomban. Az *-sk-* képző rendkívül gyakori, tipikus nyelvi jelenség a keltáknál; ennek alkalmazásával keltásíthatták a Tisza nevének és származékainak más nyelvekben *-k-* hang nélkül ejtett formáját. Hogy e feltevésünk nem önkényes okoskodás, azt mutatja a Temes ókori nevének a sorsa. Ez HERODOTOSnál (a kelta vándorlás és a római hódítás előtt) *Tibisis*; a római birodalom összeomlása után *Tiphesas*, *Tibisia*, *Timeses*; addig azonban, míg a római impérium kora tart, az *-sk-*, *-sc-* képzős *Tibiskos* név használatos az antik irodalomban a folyóra,⁴³ *Tibiscum* a mellette fekvő városra vonatkozóan.⁴⁴

A rómaiakat egy-egy vidék földrajzából minden egyebet messze megelőzően a lakott helyek, települések nevei érdekelték. Jellemző ebből a szempontból az itinerarium műfajának virágzása, amely az egész birodalom, sőt néha az egész lakott világ leírásának az igényével lép fel, s közben települések százainak, ezreinek a felsorolása mellett csak elenyészően kevés hegy- és vízrajzi nevet említ. Jellemző az is, hogy pl. a dunai provinciákra vonatkozó kútforrásokból mennyiszerte több település nevét tudjuk meg, mint más földrajzi fogalomét.⁴⁵ Ebből az egyoldalúan lakott helyekre irányuló érdeklődésből fakadhatott, hogy a római hódítók előbb annak a városnak a nevét jegyezték meg, ahol először láthatták a Tiszát, mint önálló (a Marostól különböző) folyót, s aztán a már megismert városnév, *Partiskon* ~ *Partiscum* mintájára ejtették a folyóelnevezést is (*Parthiscus*, *Par[th]isos*).

Az egyszer közkeletűvé vált, az antik irodalmi nyelvben mélyen meggyökerezett *Par-* kezdetű s esetenként *-sk-*, *-sc-* affixumot tartalmazó hybrid folyónévalak mindaddig tartotta magát, míg a Tisza a mediterrán civilizáció mindennapos horizontján belül esvén, az irodalom és a beszélt nyelv a megszokott nevet szakadatlanul használta. Mihelyt Dacia, majd Pannonia elveszett az impérium számára s aztán a hun hódítás nyomán a bizánci birodalom határa a Dunától délre szorult vissza, a Tisza távoli, ritkán említett folyóvá lett a görög-római világ számára; az egykor meggyökeresedett név kikopott a közhasználatból s így PRISKOS nem a feledésbe merült császárkori névvel, hanem a folyó mellett lakó barbárok ajkáról hallott elnevezéssel jelölte folyónkat, amelyben *Par-* szókezdetnek és *-sk-* affixumnak többé nem volt nyoma (*Tisas*).

⁴² Itt főleg a Tisza-torkolatnál élő és a rómaiakkal hosszú ideig harcban álló *skordiskosok* kelta nyelvű népére utalunk.

⁴³ Vö. feljebb 29. jegyz. — Még ha Herodotos *Tibisise* nem is biztosan azonosítható a Temessel, maga a *Tibisis* név nyelvészetiileg akkor sem szigetelhető el a Temes-elnevezésektől.

⁴⁴ Lásd feljebb 5. jegyz.

⁴⁵ Pichler, id. m. 20 kk.

Ha a császárkori *Par-* kezdetű folyónév a városnév analógiájára került a görög-római forrásokba, honnan keletkezett maga a városnév? Dacia egyik legnagyobb városa Porolissum, ill. civitas Paralissensium nevet viseli.⁴⁶ Minthogy *Lis(s)os* és néhány hasonló tövű szó önálló névként (folyóelnevezésként is!) ismeretes trák nyelvterületen,⁴⁷ több mint valószínű, hogy *Para-* előtaggal a trák-dák nyelv városnevet képzett⁴⁸ valamilyen hozzacsatolt másik elnevezésből (folyóéból is!). R hang környezetében az *a* magánhangzó lekopása közkeletű jelenség a trákban.⁴⁹ Ezek szerint *Partiskon* (< **Paratiskon*) olyan dák összetett szónak fogható fel, amelynek első fele a *Para* városnévképző előtag, második fele pedig a Tisza folyó neve.

Hipotézis a folyónév szkíta eredetéről. Most már csak egy kérdésre kell választ adnunk: honnan való folyónk valódi (nem a császárkori görög-római irodalomban, hanem a tiszaparti barbárok nyelvében élő) elnevezése, az a név, amelyiket, mint *Ti*-szótaggal kezdődőt, PTOLEMAIOS a Temes *Tibiskos* nevével feltehetőleg összecszerélt?

Hogy a kimmerek iráni nyelvű nomád népe a délorosz steppéről eljutott-e a Tisza partjáig, az erősen vitatott.⁵⁰ Szilárdabban tartja magát az a tétel, hogy a kimmereket követő nomád hullám, a szkítáké elérte hazánk területét is. Ennek archeológiai nyoma, hogy a VII–VI. század fordulója utáni lelőhelyeinken olyan régészeti anyag kerül elő, amelynek kapcsolata van a szkíták törzssországaiban, Dél-Oroszországban, Ukrajnában feltárt leletekkel.⁵¹ Emellett az agathyrsosok Erdélyt és Tiszántúlt lakó népéről olyanként emlékezik meg az antik irodalom, mint amelynek valahogy köze volt a szkítasághoz, sőt HERODOTOS (persze kicsit zavaros) elbeszélése még távolabb nyugaton, a venetek szomszédságában is tud „méd”, tehát iráni eredetű lakosságról, a sigynnokról.⁵² Végül nyelvi tények sora az agathyrsosoknak a szkítákkal való valamiféle kapcsolata mellett szól.⁵³ A nyelvészet területén a legdön-

⁴⁶ CIL III 2866.

⁴⁷ Herodotos VII 108–109; Eustath. ad Dionys. Perieg. 538; vö. Ovid., Ex Ponto I 5, 21.

⁴⁸ Azt a kérdést, hogy ez az előtag a trák helynevek hosszú sorában második összetéti tagként fellépő *-para*, *-pera*, *-paros* szóval azonos-e (Tomaschek, id. m. 63: „Marktort, Dorf”), vagy nem (N. Jokl, Thraker, Sprache: M. Ebert, Reallex. d. Vorgesch. XIII 289: „Gang, Durchgang”), itt nem dönthetjük el (vö. D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien 1957, 375).

⁴⁹ D. Detschew, Charakteristik der thrakischen Sprache, Sofia 1952, 102; P. Kretschmer, Einleitung in d. Gesch. d. griech. Sprache 228: *Sparadokos* > *Spartakos*, *Spartacus*, stb.

⁵⁰ J. Harmatta: Archaeológiai Értesítő 1946–1948, 79 kk.; L. A. Jelnyickij: Szovjet régészeti tanulmányok, Bp. 1951. 153. kk.

⁵¹ Ilyen lelőhelyek térképét adják N. Fettich: M. Rostowzew, Skythien u. d. Bosphoros, Berlin 1931, p. 495; M. v. Roska: Eurasia Septentrionalis Antiqua XI (1937) 169; ugyanő, Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum I, Kolozsvár 1942, 353. Lásd még Bottyán Á., Szkíták a magyar Alföldön, Bp. 1955 (rotaprint kiadvány).

⁵² Her. V 9.

⁵³ Az agathyrsos kérdés rendkívül kiterjedt irodalmához vö. Ščerbakivskyj, Zur Agathyrsenfrage: Eurasia Septentrionalis Antiqua IX (1934) 209–213. Egyelőre semmi sem látszik döntően ellentmondani annak a feltevésnek, amely ma a leg-

több érv az iráni szkíták magyarországi tartózkodása mellett a Duna *Danubios* neve, amely ugyanannak az óiráni *dānu-* (vö. oszét *dōn* 'folyó') szónak a származéka lehet, mint a szkíták törzsorszáágában a *Don* (*Tanais*), a Dnyeper (*Danapris*) és a *Dnyeszter* (*Danastius*) elnevezése.⁵⁴

Ha a keletről jött s így nyugat felé feltehetőleg egyre kisebb létszámban megtelepedett szkítaság adta a Duna nevét, úgy történelmileg semmi sem szólhat az ellen a feltevés ellen, hogy a keletebbre eső Tisza neve is szkítából származhat. Sőt néhány adat még valószínűbbé teszi ezt a feltevést. A Dunának az alsó szakaszát a trák *Istros* névvel jelölték s csak felsőbb részét az iráni eredetű *Danubios* szóval.⁵⁵ Pontos analógia ehhez a jelenséghez, hogy a Tisza alsó szakaszát (a Maros-torkolattól délre) a Maros néven emlegették s a Tisza önálló neve eredetileg csak a felsőbb szakaszhoz tapadó elnevezés lehetett. S éppen a Tisza eme felső szakasza környékén kerültek elő a legkarakterisztikusabban szkíta emlékek (pl. a tápiószentmártoni és a zöldhalompusztai arany-szarvasok) és e tájon a legsűrűbbek a délorosz kapcsolatú lelőhelyek, míg a Marostól délre jóformán hiányoznak.⁵⁶

Van egy indoeurópai **teq-* tő 'fut, siet, folyik' feltehető alapjelentéssel.⁵⁷ Ennek óiráni megfelelője *tak-*, amiből több 'folyó' jelentésű szó ered.⁵⁸ Innen való a nomád steppei irániak (kimmerek, szkíták, szarmaták, alánok) valamelyik ágának késői leszármazottainál, a mai oszétoknál a *tājin*, *tājun*, 'triefen, quellen' jelentésű ige is.⁵⁹ (j iráni nyelvészeti írásokban *dz* hangot jelöl). A tény, hogy a tő az óirániiban és az oszétban egyként megvan folyó víz jelölésére, feltétlenül indokoltá teszi azt a következtetést, hogy a szkítában is megvolt azonos jelentéssel.⁶⁰

A tő véghangzója az óirániiban a ragozás során többnyire palatalizálódott,⁶¹ az oszétban *j* (ejtsd *dz*) hangalakot mutat, s ugyanez szere-

általánosabban elterjedt, hogy az agathyrsosok egy vékony szkíta (uralkodó) rétegéből s egy trák nyelvű alaplakosságból álló nép voltak; így C. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*: Akad. Wien, Phil.-hist. Kl., Anzeiger LXII, 1925, 69–77; Alföldi A., *Keletmagyarország a római korban: Magyarok és románok* (A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve, Bp., 1943) I 5; e nézet ellen legújabban S. Atanacković (Agatirsi: Рад Војвођанских Музеја III., 1954, 75–79), aki azonban a nyelvészeti érveket nem cáfolja meggyőzően, s így felfogását nem érezhetjük teljesen megalapozottnak.

⁵⁴ P. Kretschmer, *Zum Balkan-Skythischen*: Glotta XXIV (1936) 1 kk.

⁵⁵ Vö. Ptol. geogr. III 8, 1–3.

⁵⁶ Lásd feljebb 51. jegyz. Hozzá Fettich N., *A zöldhalompusztai szkíta lelet*, Bp. 1928.

⁵⁷ A. Walde—J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch d. indogerm. Sprachen I*, Berlin—Leipzig 1930, 715 k.

⁵⁸ C. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg 1904, 624, 626, 629.

⁵⁹ W. Miller, *Die Sprache der Osseten* (W. Geiger—E. Kuhn, Grundriss d. iranischen Philologie I. Anhang), Strassburg 1903, 56; vö. H. Hübschmann, *Etymol. u. Lautlehre d. osset. Sprache*, Strassburg 1887, 57. — *Tājin* keleti, *tājun* nyugati oszét variáns.

⁶⁰ Ennyit határozottan leszögezhetünk, bármennyire kevés és bizonytalan is ismeretünk a szkíták nyelvéről (vö. M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze d. Slaven I*, *Die Iranier in Südrussland*, Leipzig 1923; ugyanő: *Ebert, Reallex. d. Vorgesch. XII*, Berlin 1928, 236–251).

pel pl. az ige *saka* származékában is: *ttājā* 'folyó'.⁶² Ezek szerint feltehető, hogy a szkíta is *j* (dz) konzonánst ejtett a *tő* végén és pedig valószínűleg majdnem *z*-nek hangzóan, mint ahogy az ószét *j* cseng.⁶³

A *tő* magánhangzójának *i*-vé fejlődését is feltételezhetjük a következő tények alapján. Elvértve már a középperzsában is akad példa⁶⁴ az *a* > *i* hangfejlődésre, az újperzsában pedig az esetek hosszú sorában áll *i* az óperzsa *a* helyén affrikáták előtt;⁶⁵ szkítában esetleg korábban következett be ilyen fejlődés. — Az óiráni *pak*- 'főzni' ószét megfelelője *ficun*, *fjcin*.⁶⁶ — A *šigni tīj*- nőnemű participiumban éppen a mi ige-tövünk magánhangzója *i*.⁶⁷

A — fentiek szerint joggal feltételezhető — szkíta **tij-* *tő* az iráni *-ah* képzővel⁶⁸ 'folyó' jelentésű főnevet adhatott, s így keletkezhetett a mai Tisza név őse. A szkíta **tijah* szót a szkítákkal előbb (agathyrsos néven) szimbiozisban élő, majd a viszonylag kis létszámú szkítaság beolvasztása után *dák* néven szereplő trák nyelvű lakosság vehette át mégpedig (a szóvégi *h* lekopása és a *z*-hez közelálló *dz* hang *z*-ként ejtése nyomán) **Tiza* hangalakban. Ámde a trák nyelvekben rendkívül nagy számú olyan nevet ismerünk, amelyben a görög-latin írás hol *s*, hol *z* betűt ad.⁶⁹ Ez arra vall, hogy a zöngés *z* és a zöngétlen *s* váltokozása szokott jelenség volt a trákban.⁷⁰ Ennek eredményeképpen léphetett fel a *dák*ok nyelvében a szkítából átvett **Tiza* mellett egy **Tisa* hangalakú név is.

Ez a **Tisa* (ejtsd Tisza) szó⁷¹ a folyónk partján évszázadok során egymást váltó népek legtöbbszörének a nyelvébe folyónévként jól beleilleszthető s így változatlanul használhatták iráni (szarmata-jazig, alán), török (hun-bolgár, avar) és szláv nyelvű népek,⁷² míg nem a szlávoktól a honfoglaló magyarság is átvette. — A keleti germánok (vandálok, gepidák, gótok) nyelvében, mint IORDANES szövege mutatja, germánosított formát nyerhetett az ősi névalak. (Kérdéses, vajon ez történt-e a nyugati germán nyelvet beszélő longobardoknál is.) — A frank és szász költők VIII–IX. századi verseiben már azzal a megnyújtott

⁶¹ Bartholomae, id. h.

⁶² St. Konow, Khotansakische Grammatik 35.

⁶³ W. Miller, id. m. 4.

⁶⁴ C. Salemann, Mittelpersisch: Geiger—Kuhn, Grundriss d. iran. Philol. I/1, Strassburg 1901, 271.

⁶⁵ H. Hübschmann, Persische Studien, Strassburg 1895, 128.

⁶⁶ W. Miller, id. m. 18; Bartholomae, id. m. 819.

⁶⁷ Geiger (—Kuhn), Grundriss d. iran. Philol. I/2, Strassburg 1901, 313.

⁶⁸ H. Reichelt, Awestisches Elementarbuch, Heidelberg 1909, 149 k.

⁶⁹ Dizo ~ Diso, Bizanthe ~ Bisanthe és még számos példa: Tomaschek, id. m. passim.

⁷⁰ Vö. Detschew, Charakteristik d. thr. Spr. 78; P. Kretschmer, Einleit. in d. Gesch. d. gr. Spr. 229 k.

⁷¹ Az itt következő bekezdéshez lásd Melich J. feljebb (22, 37. jegyz.) idézett munkáit és saját korrekcióinkat a Melich-féle tételekhez.

⁷² Nem feladatunk azzal foglalkozni, minő szlávság élhetett a honfoglaláskor a Tiszánál. Vö. mindenesetre E. Moór, Die slav. Ortsnamen der Theisesebene: Zeitschr. f. Ortsnamenforsch. VI (1930) 3 kk., 103 kk.; Századok LXXIX/LXXX (1945–1946) 205 kk.

(hosszú *i*-t mutató) tőszótaggal szerepel a folyónév, amely a későbbi német Tisza-elnevezések fejlődésének kiinduló pontjául szolgált.⁷³ — Vagy a szlávoktól, vagy a magyaroktól vették a folyónév máig használatos *Tisā* alakját a románok. — A magyarban pedig a Tisza forma mellett már a középkortól kezdve kimutatható és máig is él egy nyelvjárási *Tica* ~ *Tice* mellékalak s ennek első emléke a BIBORBANSZÜLETETT KONSTANTINNÁL szereplő *Titza* elnevezés.

A barbár névformát a gót anyanyelvű IORDANES, a bolgár Omurtag kán vésnöke s a frank és szász anyanyelvű szerzők minden latinosítás vagy görögösítés kísérlete nélkül az eredeti hangalakban (*Tisia*, *Tiza*, *Tissa*) adják vissza. Ugyanígy tesz a BIBORBANSZÜLETETT császár is, akinek célja szemmel láthatóan fiát a valóságnak mindenben megfelelően tájékoztatni a bizánci diplomácia által felhasználható barbárok viszonyairól⁷⁴ (feltehetőleg ezért nem erőltet mindenáron görögösítést a magyarból vett *Titza* névre). — Másképp járnak el a korábbi bizánci írók, akik a klasszikus nyelvérzék hatására a folyónevet mindenáron hímnemű végződéssel látják el: vagy *-as*⁷⁵ vagy *-os*⁷⁶ végű főnevet csinálnak az *-a* végű barbár nyelvi alakból (*Tisas*, *Tissos*).

⁷³ Ófelnémet * *Tisa* (Moór, Bolgártörökök és szlávok... 23) > középfelnémet *Tise* > régi újfelnémet *Teisse* ~ *T(h)eyse* > mai *T(h)eiss*.

⁷⁴ Vö. Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása... kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy., Bp. 1950, 3, 5.

⁷⁵ Vö. pl. az észak-itáliai Addua folyó *Aduas* görögösítését: Strabon IV 6, 6, p. 204.

⁷⁶ Vö. pl. a szkíta *Porata* folyónév *Pyretos* görögösítését: Herod. IV 48.